

Intertestualitatean barrena, kontrarreformako kateketika

Patxi SALABERRI MUÑOA

Ezinbesteko izan dituzte kristau zaharrek, arimaren bakea lortuko bazuten, bekatuen bihotzezko urrikimendua, hitzezko konfesioa eta, behin nahitaezko satisfakzioa edota errestituzioa burutu ondoren, berriro huts ez egiteko erabaki garbia.

Dagoeneko zahar samarra bai, baina hain kristaua agian ez den honek bekatu (arin? larri? a, ikuspuntuaren erlatibotasuna!) baten gaineko konfesio jenerala egin premia du. Zeren eta, irarkolako iraxoen ohiko erruduntasuna aitzakiatzat balliatzeko aukera bat ere gabe, bere buruaren gainera bota behar baitu duela zenbait urte Beriainen dotrina zeharo galduta zegoela zioen baieztapen sakrilegoaren ardura.

Aringarri gisa –eta egia zen gainera, aski erabilia baitzuen ordu-rako Utergako abadearen dotrinaren kopia–, eskuzko zirriborroen arteko transkripzio akats horietako batengatik izan zela begitandu zitzaion, baina, horrelakoetan tamalgarriena, kaleratu zenean baino ez zen ohartu paperera isuritako bekatuaz, Utergakoari, dotrina gabe, meza entzuteko tratatua bakarrik utzi ziolarik. Eta *scripta manent* delakoaren testigantza ezabaezinaren poderioz, hor geratu da huts ignominioso hori betiko iltzaturik, euskaraz irakurtzen duten gutxi-txoen espanturako.

Bekatuak bekatu, bada, bihoaz lerro hauetatik erdikonbertso honi dagozkion damua eta penitentzia eta, ahalmenak uzten dion heinean bederen, bekatu hura egin zenetik egundainoko interesen ordaina. Hala biz!

0.- Luzaroan miretsi izan dut antzak eta desberdintasunak atzemateteo gizakiok dugun ahalmen berezi bezain subjektiboa. Zeren eta gehiegi kezkatu gabe baliatzen baitugu gure artean besteren haurrei arbasoen antza ateratzeko ohitura zabaldua, hala egiaz seme edo alaba direnei nola, kiribilaren kiribila, isilpeko sasikoei ere, ustezko sasikoen txanda iristean eguraldiari buruz mintzatzeari ekiten diogun arren. Gizakion patua, inondik ere.

Are zabalduago suertatzen da giza-ohitura hori ustezko seme-alabak idatzizko testu direnean: inoiz ez da falta batzuetan amonaren begiak, bestetan birraitonaren kopeta eta zimurrak..., antzak nonahi aurkitzen dituenik.

Horregatik, larritasun gisako zerbait nabaritu zuen batek baino gehiagok aspaldi A. Irigarayk esan eta Orozek, geroago, berretsitu zuenaren aurrean. Irigarayk aurkitu eta aztertu zituen XVII. mendeko dotrina zati batzuk zirela eta (1963), argi mintzatu zen Oroz: "El afortunado autor del artículo coteja los trozos de ese hallazgo [...] con los dos únicos catecismos antiguos existentes en vascuence navarro meridional, el de Juan de Beriayn, de 1626, y el de Elizalde, de 1735, constatando que *los textos de los tres son diferentes*" (Oroz 1980, 15; gurea da letrakera etzana). Eta diferenteak dira, jakina. Baina hain zen handia, hain garbia elkarren arteko distantzia, ahaidetasunik ez aurkitzeko? Hain ote ziren ezberdin, geografikoki eta kulturalki hain hurbil ziruditen testuak?

Egia da literaturaren historiari interesatzen zaiona, irakurle ohar-tuak ondo dakikeen bezala, ez dela antz-desberdintasun hutsetan aritzea, kuxkuxeroen gisan. Alabaina, xedea testuen arteko loturak eta filiazio aztarnak argitzen joatea da, zeren eta, modu xumean izanik ere, argia ekar baitezake horrek behar bezala aztertu gabe dauden hainbat arlotara: testuen harrerarenera, literatur zirkuitoenera, intertestualitatearenera berera, etab. Noraino asebate daitezkeen hutsuneak, noraino finkatu loturak, noraino berreraiki eta mintza daitezkeen gero literatur enborrez edota tradizio-lerroez... beste kontu bat da, ordea.

Guztiarekin ere, genero benetan aparta da dotrina eta katiximena¹ planteatzen ari garen arlo horretan barneratze-saioren bat egi-

(1) Oro har, sinonimotzat hartu ohi diren dotrina-katiximek, kristauek buruz ikasi beharreko otoitzak eta formulak jasotzen dituzte lehenengo ata-

teko. Hain zuzen ere, berezko duten formatu komun, labur eta ego-
kitzeko errazagatik eta, zio anitzak tarteko, hainbat garai eta girotan
izan duten hedapen-arrakastagatik, betidanik izan du genero txiki
horrek munduan ibiltzeko arintasun berezia eta euskalki berean zein
hurbilekoetan umeak sortzeko egundoko trebetasuna².

Hori guztia dela eta, artikulua honek Kontrarreformaren lehen
urteetako dotrinatxoak arakatu gogo ditu –nafar lurraldekoak, batik
bat–, garai hartan hasi baitzen genero didaktiko hori modu planifika-
tuan garatzen, eredu desberdinak ehuntzen, “tradizio” edo enbor”
gisakoak izan zitezkeenak dekantatzen eta, nola ez, baita bide, horre-
la esan dezagun, “berriak” jorratzen ere.

Eta gurean zalantza gabeko hipotesirik eraikitzen hasteko goiz
dirudien arren³, garai eta esparru horietan eskaini nahiko lukete
ahalegina honoko lerrook.

Jakina, zuzen-zeharka, kontrarreformaren eraginez trinkotzen
eta inpermeabilizatzen hasiak ziren muga politiko-administratibo sor-
tu berriek literatura katolikoaren zabalkuntzan jokatu funtzioaz ere
hitz egin lezake horrek guztiak. Izan ere, Hegoaldeko agintariek testu
erreformisten aurrean erabateko debeku-politika finkatu zuten beza-
la, gerta liteke obra kontrarreformistekin bestelako jokabiderik gerta-
tu izana. Baina, nonbait, ederregia litzateke muga-alde bien artean
“katixima-trafikoa” egon zela egiaztatu ahal izatea. Iritsi zaizkigun
albisteez eta idazlan-kopuru urriak ez bide dute, momentuz, testu-
erkaketa arriskutsu zenbaitetik haratago joaten uzten.

lean, eta galdera-ihardespenen bidezko azalpenak bigarreanean, lehendabizi-
koari “dotrinaren kartilla” deitzen zitzaiozlarik. Bestalde, XVI. mendeko hainbat
katiximaren hasieran irakurtzen eta idazten ikasteko abezedario-silabario mo-
duko bat eranstean zen, “kartilla” izenekoa, hain zuzen, katiximarekin harre-
man zuzenik ez zuena (ik. Leizarragaren ABC delakoa edota Betolazaren
dotrina). Hori horrela, eta kontzeptu-nahasketarik sor ez dadin, artikulua hone-
tan zehar oitoz eta formula hutsak biltzen dituen katiximaren lehen atala
izendatzeko “dotrinatxo” hitza erabiliko da.

(2) Mitxelenak zioen bezala, “este género de literatura religiosa, basado
en la traducción y muchas veces por desgracia en el calco literal, acaso haya
seguido en algún caso, aparte de la evidente inspiración romance, traduccio-
nes a otros dialectos” (1955: 1988, 826).

(3) Ikus Salaberri 2004.

1.- Besterik eman dezakeen arren, hasieran bederen ez dirudi malkartsuegia gure dotrina-katiximek erakusten duten ikuspegi orokorrak⁴.

Ale pretridentino garbi bat (Etxepareren "Doctrina Christiana" izeneko bertso-sorta), erreforma protestantearen pare bat fruitu (Leizarragaren *ABC, edo christinoen instructionea*⁵ eta hark berezko nortasunik gabe –beste obra bati erantsia baizik– kaleratu zuen *Catechisme*) eta, azkenik, Trentoko abiapuntuarekin⁶ laster tradizio aski egonkor bilakatuko zenaren zitu ugariak (Antso Eltsokoren galdutako dotrinatik⁷ hasita, egungo katixima modernoeneraino) izan dira,

(4) Halere, asko zehaztu behar da oraindik euskarazko dotrinen zerrenda. Zeren eta, esate baterako, Zubiarena *hit paraden* egoteko moduko dotrinatzat hartzen den bitartean, sistematikoki ahazten da (ezagutuko al du inork?), agitalpen propiorik gabe, Argaignaratzek bere *Devoten Breviarioa* delakoaren amaieran erantsi zuen zinezko *Doctrina christiana* (1665).

(5) Egia esan, zalantza bat baino gehiago izango genuke (hiru, gutxienez) liburu hau "Catecismos españoles del XVI. Catecismos ortodoxos" delako sailkapenaren barnean kokatzeko eta, halaber, egilearen izena "Lizárraga" bezala emateko, gaztelaniazko kateketikaren historiari buruzko liburu garrantzitsuenean agertzen den bezala (ikus Resines 1997, 195).

(6) Oinarrizko abiapuntu doktrinala esan nahi da, zeren eta 1566ra arte ez baitzen argitaratu Trentoko kontzilioaren katixima ofiziala, hots, "Pio V.arena" deitu eta parrokoiei zuzendua zihoakiena (*Catechismus ex Decreto Concilii Tridentini*) eta eredu izan zitekeena. Jakina den bezala, Kontzilioak tokietako hizkuntzetara itzultzeko agindu espresua luzatu zuen, gotzaiei gonbit zehatza egin zitzaielarik itzulpenaren zehaztasuna eta fideltasuna zain zitzaten (Julia 1998, 372). Dena den, frantsesera, alemanera, portugesera, polonierara eta italiarara berehala itzuli baziren ere, gaztelaniara ez zen berrehun urte beranduago arte itzuli. Hori zela eta, gaztelerez mintzo zirenen artean eskasa izan zen katixima ofizial haren eragin zuzena. "Sin embargo, otra cosa muy diversa es la influencia indirecta, el trasvase de criterios, la inspiración de fondo, el modelo no citado pero tenido en cuenta, la redacción de otro catecismo cualquiera en el que se tiende a la fidelidad doctrinal, o se sigue la misma pauta para los contenidos dogmáticos, o la inspiración conceptual se rige por lo escrito en fórmula propuesta por Trento" (Resines 1997, 189).

(7) Eztabaida interesgarria Eltsokoaren katiximak planteatzen duena ere: baldin 1561ean argitaratua bada haren *Doctrina Christiana*, ikustekoa zatekeen noraino den "postridentinoa", hots, Trentoko kontzilioaren fruitu zuzena, "ortodoxoa" esan nahi baita, edo noraino han-hemenaka arnastutakoaren (ikus 6. oharra) ekoizpen "originala". Gogoan har bedi Trentoko katixima ofiziala, *ad parochos* delakoa, bost urte beranduagokoa dela. Edonola ere,

azken batean, behialako euskaldun menderagitzak fededun otzan bihurtzeko edabearren funtsezko osagai idatzizkoak.

Ez dira, edonola ere, haien arteko erlazio-kidetasunak gehiegi aztertu, beharbada nabariegiaik edo ziruditelako. Zeren eta ezaguna baita "trentoar uholdean" bi izan direla inguru hauetako katekizazioaren bizkarrezur gisa erabili diren eredu nagusiak: Gaspar Asteteren *Doctrina Christiana* eta Jeronimo Ripaldarena omen dena⁸. Zinez

katoliko bihurtu hurren zeuden europar lurraldeetan barrena erabiltzen ari ziren katiximen arteko batzuk, handik urte batzuetara Trentok hartuko zuen ildokoak suertatu ziren. Horietatik ospetsu eta erabilienetakoak, gero santu egingo zuten Pedro Kanjis edo Canisius jesuitaren dotrina antiprotetanteak izan ziren (goi mailako ikastetxeetarako *Summa doctrinae christianae* mardula hain zuzen, 1555ekoa da; lehen letretako ikasleentzako *Catechismus minimus* delakoa 1556koa da Resines iritziz -Resines 1997, 187-eta 1566koa Juliarenez -1998, 403-; haurrentzako *Parvus catechismus catholicorum* izenekoa, berriz, 1558 edo 1559koa da). Eta berriaz aipatzen dugu Canisiusen kasua, zeren eta 1554an, gutun batean, Inazio Loiolakoak Vienako Teologia Fakultateko dekanoa zen hari egia katolikoaren dotrina ezarri ahal izateko lan-egitarau hirukoitza agindu zion: haur eta gazteentzako katixima bat, non egia katolikoaren laburpena jasoko baitzen; gehiegi landu gabeko apaiz eta elizgizonen erabilerarako liburuxka bat, sinestunei erakutsi behar zitaiena bilduz; eta, hirugarrenik, kultuentzako teologia eskolastikoaren *Suma* bat. Loiolakoaren enkargua betea izatean, Trenton indar erabakiorra erakusten ari zen lagundiak berak zabaldu zuen katixima European barrena. Beriainek ere erabilia da (ikus haren *Doctrina*, 1621, 4). Bestalde, Martin Azpilkuetaren aipamen batean oinarritutako eztabaida bukatutzat jo du Goñik, Nafar Doktoreak aipatzen duen dotrina Eltsokoarena dela ziurtatzen baitu: "et ante circiter 35. annos quidam Cantaber pius, et doctus [...] parique utilitate Christianismi provinciarum, quae lingua Vasconica (quae remotissima est a Latina, Itala, Hispana, et Galla) [...] haec quatuor ("aita gurea", "agur maria", "kredoa" eta "salbea" hain zuzen), et totam summam doctrinae Christianae vertit in linguam Vasconicam simul et docuit, quod utinam ante quingentos et mille annos factum fuisset" (*Miscellaneuncentum de Oratione*, 1586: 1616, Colonia, III, 525). Honela itzultzen du Goñik: "Y hace unos 35 años un cántabro piadoso y docto, [...] y con igual utilidad del cristianismo de la provincias de habla vasca (lengua que nada tiene en común con las lenguas latina, italiana, española y francesa), [...] tradujo y enseñó estas cuatro cosas y todo lo más importante de la doctrina cristiana, lo cual ojalá se hubiera hecho mil quinientos años antes" (apud Goñi 1995, 18-19).

(8) Resinesen arabera, Astetek 1576an idatzia zuen bere *Doctrina christiana*; horrezaz gain, 1589 *Interrogaciones para la Doctrina Christiana* izeneko bat argitaratu zuen, hain zuzen ere 1591n Ripaldak argitaratuko zuen *Doctrina* bezalakoa zena, berdin-berdina esan nahi baita: "no hay duda posi-

esan liteke testu horietan gorpuztutako eskemak (moldaketak, doikuntzak eta eranste-mozketak gorabehera) markatu duela egun arteko kateketika katolikoa. Euskarazko tradizioa, zer esanik ez, horiezaz da elikatu; edo, zehatzago esateko, horiek itzuli ditu etengabe, Hegoaldean batik bat⁹.

Geografi banaketa orokorrak baliatuz gero, Mendebaldekotzat har daitezkeen lurraldeetan Betolazaren *Doctrina Christiana* (1596) da ezagutzen dugun lehena, dotrinatxoa halere, ez katixima (dotrinatxoa eta azalpenak, alegia). Bizkaierazko lehen katixima hirurogei urte beranduago arte ez da iritsiko (Kapanaga, *Exposición breve de la doctrina christiana*, Bilbo, 1656). Aski panorama idor eta uniforme¹⁰, beraz, Kontrarreformaren argitalpen plangintzaren bihotzean baneratzten hasteko.

Illo horretan, nafar hiriburutik igarotzen diren koordenadak zertxobait emankorrago edo ditugu, besteak beste, XVI. mendearen lehen hamarkadetaraino erresuma izandakoak artean han biltzen zitueltako, guri interesatzen zaigunagatik bederen, eliz eta kulturgunek eta literatur ekoizpena kaleratzeko azpiegiturak eta jendeak, hauen artean, Adrian Anvers eta Tomas Porralis bezalako inprimatzaileak lehenago, Carlos Labaien bezalakoak geroago.

A. Anversen inprimategian argitaratu zen, esaterako, Eltsokoaren lana; Labaienean, berriz, anonimotzat dugun dotrinatxoa (1614) eta Beriainen idazlan biak¹¹.

ble. El texto es idéntico" (Resines 1997, 246). Ondorioz, dio autore berak, "se puede afirmar [...] que Astete no sólo escribió el «Astete», sino también el «Ripalda», y que Ripalda no escribió el «Ripalda»" (*idem*). "Ripalda" delakoa, beraz, "bigarren Astetea" baino ez litzateke.

(9) Ezin, ordea, mugaz bestaldeko bestelako erreferentziak ahaztu: Pouvreauk Richelieurenarekin euskaraz egindako bertsoia (1656), Harostegik Lavieuxvillerenarekin prestatutakoa (1733), etab.

(10) Are uniformeago, baldin Arana Martijaren iritzia zuzena bada: "Kapanagak Betolazaren testua erabili zuen bere itzulpena osatzeko, eta askotan hitzez hitz hartu zuen 60 urte lehenagotik itzulita zegoen Doctrina" (Arana Martija 1986, 508).

(11) *Tratado de como se ha de oyr missa* (1621) eta *Doctrina christiana* (1626) izenekoak.

2.- Ekialdeko¹² lurraldeetan irudikatu ipar-hego lerroari erreparatuz gero, aitortu behar da Kontrarreformaren hasiera irristakorretan, osorik-edo, Beriainen dotrina eta Materrereña baino ez ditugula, bi- biak muga politikoaren alde banatan burutuak, ekialdeko euskalkie- tan argitaratu katixima kontrarreformisten lehen urteetako egoeran barneratzeko. Bi horiek, Satrustegik XVI. mendekotzat hartu zituen formulak¹³, 1614aren inguruan inprimatutako dotrinatxo baten pa- sarte zenbait¹⁴ eta, noski, otoitz solteren bat edo beste, artikuluan zehar aipatuko direnak.

Mugatuegia, beraz, jolaslekua, baina abiapuntu interesgarria erkaketen jolasari ekiteko.

Beraz, liburu gisa kronologikoki lehenengoa kaleratzen izan ze- nari helduz gero, eta aieru hutsen putzuan erortzeko arriskua badago ere, egingo genuke –apustutan aritu behar, ez baitzaigu alerik iritsi!– Materreren *Doctrina Christiana* (1616) liburuaren lehen edizioaren egi- turaketa ez zegoela Astetek berrogei urte lehenago prestatua zuen *Doctrina Christiana* katiximatik urrutiegi. Geroago Europar hizkuntza askotara itzulia, lehen “astete” delakoak Materrek bigarren edizioan salatzen zuen eragozpen bertsua aurkezten bide zuen, hots, “Doctrina

(12) Geografikoki kokatzen laguntzeko asmo soila duen Ekialde hitz honen esanahia, besterik adierazten ez den bitartean, lapurtera eta nafarrera garaiaren esparrura mugatzen da eskuarki, euskal geografiaren erdial- dekotzat hartzen den gipuzkeraren eta mendebaldekotzat hartzen den bi- zkaieraren sortaldeagoko mutur gisara.

(13) Datazio-irizpideek, halere, zalantza bat baino gehiago sor dezakete, izan ere, “la determinación de la fecha del documento [...] no se basa únicamente en el dato material de la publicación del libro en el que se inscribe [...] sino que se ha tenido en cuenta, sobre todo, la naturaleza del documento, una oración básica del devocionario cristiano cuya formulación institucionalizada y estable no suele ser producto improvisado del momen- to...” (Satrustegi 1990a, 37). Baina arrazuarra ere ohartu zen arazoaz, Areso- ko formulez ziharduten hiru artikuluetatik lehenbizikoak “*Texto vasco .del Padrenuestro en versión del s. XVI*” eta “*El Credo en versión vasca del s. XVI*” titulatetik hirugarrena “*El Ave María y la Salve en un documento vasco del s. XVI*” titulatzerara igaro baitzen (gurea da letrakera etzana); artikuluan, dena den, ez zen irizpide-aldaketa hartaz ezer aitortzen.

(14) Aurrerantzean, “Labaien” bezala identifikatuko dugu, 1614an Car- los Labaien inprimatzaileak argitaratutako liburu baten azalean erantsita ager- tu baitzen dotrina zati hori (Salaberri, prentsan). Gogoan har bedi Beriainek argitaratzaile berberari eraman zizkiola gero bere idazlanak.

eta Dotrinaren declaratinoa” nahasirik eskaintzen zituela¹⁵. Izatez, Asteteren lehenengo hura nolakoa zen jakiteko, Materrerren kasuan bezalatsu, ondoko edizioei begiratu behar zaie, konklusio logikoena honakoa delarik: “parece que hay que dar como seguro, por los vestigios existentes en la mayor parte de las ediciones, que la disposición tipográfica del escrito primitivo [Asteterena, alegia] proponía una oración o formulario, y a continuación lo explicaba con una serie de preguntas relacionadas con lo presentado. Es decir, que la disposición posterior, según la cual las primeras páginas estaban ocupadas por la relación completa de los formularios (lo que se denominaba «Texto de la doctrina cristiana»), no fue respetuosa con la forma original” (Resines 1997, 240)¹⁶.

Guztiarekin ere, antolamendu “nahasi” hori daramaten *dotrina* modukoak etengabe itzuli, argitaratu eta zabalduko ziren arren¹⁷, Materrek beste aukera bat egin zuen aipatu arazoa gainditzeko, Ripaldarena omen zen “bigarren astetea”-rena bezalakoxea hain zuzen. Bai batean, bai bestean, jakina da, oso garbi bereizten ziren *dotrina* eta *dotrinaren deklarazioa*¹⁸.

(15) “Beha egotu naiz ea cer erraiten çuten iendec nic ce[n]bait urthute duela esquiribatu nuen Guiristinoaren Dotrinaz, eta ediren dut ecen batçuen artean hartçaz cebilan solhasa, eta erraiten cena cela Dotrina eta Dotrinaren declaratinoa ez elkarrequin, baiña beregainqui eta bereciqui bi partetan ibeni behar cirela. Bada halaco hori atseguin eguiteagatic, eta neroni ere eztela gaizquiago idurituric, bereci ditut elkar ganic, eta eguin bi parte” (Materre, *Dotrina...*, 1623, xxv-xxvi or., zenbatu gabeak).

(16) Nahasketaren inguruko kezka berdintsua agertu zuen beste hainbat katixima-egilek ere. Diego de Ledesma dugu ospetsuen arteko beste bat. Haren *Dotrina christiana* delakoaren eskuizkribua (c. 1567-70), esaterako, ez dator bat ondoko argitalpenekin: “las ediciones posteriores [...] transplantaron los formularios de las oraciones a un primer apartado titulado ‘Texto de la doctrina cristiana’ [...], dejando para un segundo momento las explicaciones o ‘declaraciones’. Sin embargo, en el manuscrito los formularios de las oraciones estaban integrados armónicamente en el discurrir del texto” (Resines 1997, 252).

(17) Irazusta, Mendiburu (Burgos, 1747), Kardaberaz, J. A. Mogel, etc.

(18) Halere, ez zituen Materrek “ohiko” atal guztiak “Declaratino”-tik atera, “bekatu venialac” barkatzekoena, esaterako, barruan utzi baitzuen (ik. Materre 1623, 167-168).

Dotrina bitan banatzeko premiaz eta egituraketaz ari gara, ez bestez, nabarmena baita haien arteko urruntasun testuala idazlan bien lehen parteko materiaren (dotrina-dotrina jasotzen duen atalaren) antolamenduan bertan. Ripaldak, esate baterako, ondozkatze zehatza eskaintzen dio irakurleari¹⁹. Materrek, berriz, gai-banaketa aski propioa erakusten du²⁰.

Baina, esan bezala, banaketaren premiaz eta antzolatzeke irizpi-deaz ari ginen. Ikasi beharreko muina azalpenetatik bereizteko beharraz, alegia, horrek egiten baititu bat, ez bestek. Eta planteamendu horrekin bat egiten du, halaber, beste elizgizon batek ere, Hegoaldekoa honako hau.

Izan ere, Utergako erretore Juan Beriainek argitaraturik utzi zuen dotrinak²¹ bi zati nabarmen ditu bai euskarazko bertsioan eta bai

(19) Honako hau, alegia: ohikoak ziren prolegomenoa (hots, "Todo fiel cristiano/ es[tá] muy obligado/ a tener devoción/ de todo corazón...") eta otoitzak ("Aita gurea", "Agur Maria", "Gloria", "Kredoa" eta "Salbea"), eta, ondoren, Trentok ondo finkaturik utzi zituen aginduak eta sineste-gaiak: 1) "Jaungoikoaren Aginduak", 2) "Eliza Ama Sainduaren Aginduak", 3) "Eliza Ama Sainduaren Sakramentuak", 4) "Fede Artikuluak", 5) "Obra Miserikordia-koak", 6) "Bekatu kapitalak eta haien aurkako bertuteak", 7) "Arimaren etsaiak", 8) "Bertute teologalak eta kardinalak", 9) "Arimaren potentziak", 10) "Gorputzeko zentzuak", 11) "Espiritu Santuaren Dohainak", 12) "Espiritu Santuaren Fruituak", 13) "Zorionbideak", 14) "Bekatu arinak barkatzekoak", 15) "Gizonaren Azkenkiak", 16) "Konfesio orokorra" eta 17) "Kontrizioa".

(20) Honela agertzen dira "Doctrina christianaren laur parte principalenac, cein baitira Ar[t]iculu fedezcoac: Oracinoac, Manamenduc, eta Sagaramenduc" (Materre, 139; aurreko oharrean Ripaldaren antolamendurako erabili zenbaki eta atalen erreferentzia egiten dute ondoko zenbakiek): lehendabizi otoitzak ("Gure Aita", "Agur Maria", "Kredoa", "Salbea") eta gero Agindu eta Sakramentuak: 1, 2, 4, 3. Azkenik, bestelako atalak, garrantzi gutxiagokoak direnak: 8, "Perfekzionaeko kontseiluak", 5, 11, 13, 6, "Espiritu Santuaren kontrako bekatuak", "Mendeku eske dauden bekatuak", "Bertzen bekatu gu ukitzen gaituztenak", 7 eta 15. Ondozkapena gorabehera, fedearen aldetik txikikeriak baino ez direnak geratu zaizkio Materri lehen zati horretan zerrendatu gabe (9, 10, 12 eta 14); horiek eta konfesioari dagozkion biak (16 eta 17).

(21) Ezaguna den bezala, izenburuaren ondoren argitaratu zituen obra biek daramate erantsita *escrita en Romance y Bascuence, lenguajes de este Obispado de Pamplona* luzapen argigarria, izan ere, biak kaleratu baitziren gartzelaniak eta euskaraz idatzita.

gaztelaniazkoan²²: batetik, dotrina bera (“dotrinatxoa”, alegia) eta, bestetik, dotrinaren azalpena galdera-ihardespenez apailatua.

Edo era ausartago batean adierazteko, Beriain Ripaldak bere katiximan markatutako irizpide nagusietatik abiatzen dela dirudi²³, nahiz eta pare bat aldiz aldaketaren bat egiten duen testuaren logika tematikoari heltzeko. Hori da, esaterako, “Fedezko Artikuluak” Kre- doaren ondo-ondoan jartzeko arrazoia eta ez Ripaldak kokatzen di- tuen lekuan (Sakramentuen eta Miserikordiazko Obren artean). Hu- rrengo salbuespena “Bertuteak” izenekoak atzerago desplazatzea izango zen, hain zuzen ere Gorputze Zentzuak eta Espirituaren Doalak izenekoan artera. Gainerakoan, Beriainen euskarazko bertsioa Ripaldarena omen den “orden”-ean mantentzen da²⁴.

3.- Egiaztatzeko dago ea zernolako dotrinak eta katiximak eza- gutu zituen Juan Beriainek berea ontzeari ekin zionean. Baina ezer berezirik adierazten ez badu ere, bidezkoa dirudi inguruetan ia *best- seller* bilakatzen hasiak ziren astete-ripaldak ezagutzen zituela imaji- natzeak.

Dena den, aipatu, hiru katixima aipatzen ditu Utergakoak. Ga- rrantzitsuena, “Al Letor” izeneko hitzaurrean²⁵, Kontrarreformaren

(22) Gogoratu, dena den, lehen zatiaren antolamendua desberdina dela argitalpen elebidunaren hizkuntza bietan. Halere, eta besterik espero zite- keen arren (euskal irakurlea ohituegi dago besteek ez dituzten anabasak eta akatsak pairatzen), euskarazko atala aski “ondo” taxutua dagoen bitartean, gaztelaniazko bertsioa “logjika” gehiegirik gabe atonduta agertzen da.

(23) Ezin ahanzt daiteke, halere, dotrinaren “deklarazioa” hasten de- nean, Beriainek “astete” zaharraren eskema dialogatua darabilela, hots, biga- rren asteteak baztertua zuen lehenengoko “maystrua” (liburuan “M”) eta “dicipuloa”-ren artekoa (ik. Beriain 1626, 96 eta 126-127). Maisuaren ordezt, “Aita” agertuko da galdegile gisa Ripalda delakoan.

(24) Adierazi bezala, ez da horrela gertatzen gaztelaniazko bertsioarekin. Hartan harrigarria da “anabasa”, batez ere selgarren txataltxotik aurrera: Ri- paldarenean 11, 12 eta 13. postuetan zihoazen formulak, Beriainen gaztela- niazkoan 6, 7 eta 8. tokietara igarotzen dira; 6. lekuan egon beharko lukee- na, 9.era; 7.ekoa 13.era; 8.ekoa 10.era, etab. Gainera, azken hiru txatalak edo direnak (“Bekatu arinak barkatzekoak”, “Azkenkiak” eta “Konfesio oroko- rra”) ez dira agertzen gaztelaniazkoan.

(25) Horren aurretik, “Catecismo Romano” delakoaren beste erreffe-

lehen katixima ofiziala hain zuzen²⁶: “[...] escribió el dicho Concilio [Trentokoak] la orden, y como, y lo que se ha de enseñar, sacando a luz el Catecismo Romano, por mandato del Papa Pio Quinto de felice recordacion, y con su aprobacion, libro de tanta autoridad, y importancia para todos, como se sabe, declarando en el quatro cosas, que contiene la Doctrina Christiana [...]”²⁷. Beste biak dotrinaren barnean egiten dituen azalpenetan aipatuko ditu: “como dize el Padre Maestro fray Domingo de Soto, en la Doctrina que escribió: y assi solo pone estas palabras que yo he dicho el illustrissimo Cardenal Belarmino, en la Doctrina que sacò por mandato del Papa Clemente Octavo” (*Idem*, 7 or. ifrentzuan)²⁸. Ez da, guk dakigula, besterik aipatzen²⁹.

Alta –eta honako hau, hein batean, irakurritakoez, ereduez edota izandako eraginez ere mintza liteke–, aitatu hitzaurrearen amaieran ez da falta obraren taxuketari buruzko oharrik, Beriainek garbi baitio nolako egitura eman nahi dion liburuari: “Pongo lo primero el texto de la Doctrina, y despues su explicacion por Preguntas, y respuestas” (zenbakirik gabeko xxviii eta xxix or.).

Zinez esan daiteke, bada, Beriain funtsean bat datorrela Materren (eta, era berean, Ripaldaren eta beste hainbaten) liburuak erakusten duen planteamenduarekin³⁰.

rentzia bat (aipamena, hobe) aurki daiteke “A Christo N. S.” izeneko eskaintzaren barruan.

(26) Fede alorrean zalantzari zirrikiturik ez irekitzeko, Trentoko Kontziliokoak dira Beriainek egiten dituen erreferentzia nagusiak ere.

(27) “Al Letor” hitzaurretik jaso, zenbakirik gabeko xiii eta xiv or.

(28) Katiximatzat hartua izan bada ere, Domingo de Sotok idatzitako *Summa de Doctrina Christiana* (Salamanca, 1552) elkarrizketez osatutako lan teologikoa zen, eta, ondorioz, irakurketa zailkoa jende xumearentat. Elizgizonen prestakuntzarako egina zen. Bestalde, Roberto Bellarmino jesuitak Klemente VIII.aren aginduz idatzitako dotrinak hiru izan ziren. Inguru hauetan ospetsuen eta Beriainek erabili bide zuena *Doctrina cristiana breve da impararsi a mente* (Roma, 1597) delakoaren bertsiio areagotuaren itzulpena izan zen, hots, *Declaración copiosa de la doctrina christiana* (1615).

(29) Ez ditugu aintzat hartu katixima ez direnak (moral-konpendioak, etab.). Esate baterako, Martin Azpilkuetaren *Enchyridion seu Manuale confessoriorum et poenitentium* (Lyon, 1575), Francisco de Toledoren *De instructione sacerdotum* (Lyon, 1599), etab.

(30) Ikus lan honetako 15. oharra.

Komenigarri deritzogu horretaz ohartzeari, zeren eta *Dotrina Christiana* batek³¹ lau gauza izan behar zituela agintzen baitzen Beriainek berak aipatzen duen Pio V.aren katiximan: "En el primer lugar, las cosas de [...] que se han de creer, *explicando* los misterios del Credo. En el segundo los Sacramentos que se han de recibir, y *como se han de recibir*. En el tercero, los Mandamientos de la ley de Dios, que de necesidad se han de guardar. En el cuarto, las cosas que se han de desear, esperar y pedir a Dios, *explicando* el Pater noster" (xiv or.; letrakera etzana gurea da).

Eraz antzeman daitekeenez, eredu erromatarrari irmo jarraitu izan balio³², batera emango zituzkeen Beriainek dotrina-puntuak eta azalpenak. Alabaina, ez zuen horrela jokatu, Materreri hurbileko jendeak edo iradoki omen zion bezala baizik.

Nolanahi ere den, beti jar liteke zalantzan horren guztiaren esanahia, zeren, gorago adierazi bezala, antzak eta kidetasunak, arraroenak izan arren, iturri berdintsuak edatetik ere etor baitaitezke.

Haatik, Beriainen eta Materrereren arteko loturen susmoak haien Dotrinetan sartu ahala areagotzen dira. Edo, zehatzago nahi bada, darabilten hizkuntzan barneratzean eta erakusten dituzten paralelismoak eta egiturak erkatzean.

Distantzia dialektologikoak ukatu gabe, eta Materrerena Sarako lapurtera baldin bada³³, hizkera hartatik hain urruti geratzen ez den goi-nafarrera bezala identifika daiteke Beriainena³⁴.

(31) Inguruko hizkuntzetako dotrinen ildotik, E. Materrereren liburuak ere *Dotrina Christiana* zuen goiburua. Beriainenak ere *Dotrina Christiana* agertzen du izenburu nagusizat, nahiz eta, gero, *Dotrina Christioarena* gisa identifikatu zuten euskarazko atala.

(32) Gogoratu, dena den, ez duela Beriainek hitzaurrean agindutakoa zehazkiro betetzen, bai gaztelaniazko bertsoan, bai euskarazkoan ez baita azalpen modukorik falta, eta ez beti gai, pasarte eta toki berdinetan erantsiak. Esate baterako, "Aita gurea"-ri egiten dion iruzkina (1626, 85) ez da "Padre nuestro" delakoaren ostean agertzen, ez eta "Los Mandamientos de la ley de Dios" delakoaren amaieran egiten dituen kontsiderazio luzeak (*idem*, 3-6) "laungoycoaren legue sanduaren Mandamentuac"-en atzean ere.

(33) "Baiña nahi dut iaquin deçaten halacoec nic hitzcuntça hunetan daquidana Saran ikassia dudala" dio Materrek; eta eransten du zertxobait aurrerago: "ez paitaquit nic hangoa baicen" (Materre, 1623; zenbakirik gabeko xiv-xv or.)

Halere, hurbiltasun dialektologiko hutsari zor lekiokkeen hizkuntz kidetasunaren inpresioaz gainera, beste era batez ere balora litezke urrun-hurbilak. Onar bekigu, hori erakusteko, garai hartako otoiitz eta formula batzuk, esku desberdinekoak, begien aurrean jartzea eta haien arteko antz eta desberdintasunen jolasean aritzea.

4.- Dotrinatxoetan ezinbestekoa den "Agur Maria"-rekin has gintezke, garai hartan ale gehien utzi zituen otoiitza baita hau.

1607an argitaratu zuen Baltasar Etxabe zumaiarrak pare bat urte lehenago burututako liburu ospetsua³⁵. Bertan, Iruñeako elizbarrutia osatzen zuten lurraldeetako *Agur Mariaren* "bertsio ofiziala" omen zena tartekatu zuen³⁶:

"Ave Maria, Graciaz betea, jauna da çurequin, Vedeicatua cera, andre guztien artean, Vedeicatua dà, çure Savel Virginaleco fructua, Iesus. Sancta Maria, jaun goicoaren amà, erregu eçaçu gugatic, çerren guera Vecatariac, eguinbidi ala" (*Discurso...*, 58 or.).

Bukaeran nabarmena da Pedro Canisiok asmatua omen zen eta aurrerantzean otoiitzean fosildurik geratuko zen "nunc et in hora mortis nostrae" esaldiaren falta³⁷. Nonbait, transkripzio akatsaz bai-

(34) Beriainek, dena den, honela deskribatzen du bere euskara mota: "yo escrivo elque se habla en Pamplona, Cabeça deste Reyno, y Obispado de Navarra, que es el que se habla en la mayor parte del, donde se habla bascuence, y el que mejor se entiende en todas las partes" (Beriain, *Tratado de como se ha de oyr Missa*, 1621, "Al Lector" hitzaurrearen ifrentzuan).

(35) *Discursos de la antigüedad de la lengua cantabra Bascongada*, Mexiko, Henrico Martinez, 1607.

(36) Hots, "el Ave Maria, segun que el Obispo de Panplona, con divino acuerdo tiene ordenado que se enseñe en estas Provincias, junto con toda la doctrina Christiana, que siempre hasta estos tiempos se avia enseñado en latin y romance" (1607, 58; gurea da letrakera etzana). Jimeno Juríok gogorazten duen bezala, mendearekin batera hasi zen eliza katolikoa katekizazioa euskaraz egiten eta jendea derrigortzeko aginduak luzatzen: "El comienzo del siglo XVII coincide con el estreno del episcopado de Mateo de Burgos en Pamplona (1600-1606) y con el de Pedro Manso en Calahorra-La Calzada. En este momento se inicia la política episcopal exigiendo el uso del euskera en la catequesis y en el ministerio" (Jimeno Jurío 1997, 108).

(37) *Suma* delakoan (1555) argitaratua zuen arren, hedapen handiagoa izango zuen haurrentzako katiximan (*Parvus* edo *minor* delakoan) ez bide zuen 1570era arte erantsi (Satrustegi 1991, 120).

noago, bertsioaren zahar-kutsuaz mintzatuko litzateke gabezia hori³⁸. Antzeko zerbeit esan beharko litzateke geroago ekialdeko euskalkien ezaugarri gisa geratuko zen aditz oinaren erabilera dela eta. Hortaz, elementu guztiok gogoan hartuta, formularik zaharrena dirudi gipuzkerazko honek.

Kronologikoki lehenago argitaratua baina formulazioan modernoagoa, mendebaldeko "agurmarien" aitzindari modura aurkez liteke Betolazaren hau³⁹:

"Ave-Maria, gracias betea, launa da çugaz, benditea zara çu andra gustien artean, eta benditoa da çure sabeleco frutua IESUS. Santa Maria, laun goycoaren Amea, erregutu eguiçu gu becatarioc gayti, orayn, da gueure eriozaco horduan. Amen IESUS" (Betolaza, 4 or., zenbatu gabea).

Illo beretik abiatu zen Kapanagarena ere (1656), aurrekoarekiko aldaera esanguratsu bakarra "bedeincatea/vedeincatua" bikotea delarik⁴⁰:

"Ave Maria, graçias betea. launa da çugaz, bedeincatea çara çu andra guztien artean, eta vedeincatua da çure Sabeleco frutua, Iesus. Santa Maria, laungoicoaren amea, erregutu eguiçu gu becatarioc gaiti, orain, eta, gueure erioçaco horduan. Amen Iesus" (Kapanaga, 5 or., zenbatu gabea).

Hizkuntz enbor berekoa edo izanik, N. Zubiak mendearen amaieran (1691n) Donostian inprimaraziko zuen *Doctrina Christiana* eman zuen bizkaierazko aldaerak ere bazuen, halaz ere, Etxaberen bertsio "ofizial"-arekin⁴¹ kidetasunik⁴²:

(38) Etxabe 1573an abiatu zen Mexikorantz. Hara joan aurretik ikasitako otoiiza papereratu ote zuen? Egia da gutuneriaren bitartez edota geroago joandakoen bidez izan zezakeela Iruñeako gotzainaren politikaren berri eta liburuan eguneko albiste gisa isla zezakeela hori, nahiz eta euskaraz idatzi egin zitekeela erakusteko adibidea gazte denborakoa izan.

(39) Trentoko katixima ofizialaren gaztelaniazko bertsiorik gabe, tokian tokiko hizkuntzetan moldatutako katiximak bultzatu zituzten gotzalek eta sinodoek, Pedro Manso gotzainaren aginduz burutu zen Betolazaren *Doctrina Christiana en Romance y Basquence* (Bilbo, Pedro Col de Ybarra, 1596) izenekoa horren adibidea izan zelarik.

(40) Ikus lan honetako 10. oharra.

(41) Antonio de Venegas de Figueroa, Iruñeako gotzaiak 1608an luza-

"Ave Maria, gracias betea. launa da zugaz. Bedeincatea zara zu andra gustien artean. Bedeincatua da zure sabel virginalenco fructua, Iesus. Sancta Maria, laungoicoaren amea, erregutu eguiozu gu becatarioc gaitic orain eta gueure eriozaco orduan. Amen Iesus" (apud T.A.V., 162 or.).

Nabarmentzeko puntuak: egun hainbat tokitan hainbat hitzekin gertatzen den bezala (santua, -ue/santea, -ia, -ie, etab.), generoa desberdintzeko beharra ikusten da mendebaldeko formuletan (bedeincatua/bedeincatea, benditoa/benditea), ekialdekoetan atzeman-go ez dena. Horrezaz gainera, darabiltzaten eskemak eta ereduak direla eta (sarrera-amaierak: "Ave Maria", "Amen Iesus"; "laungoicoaren amea", "erregutu egui[o]çu", etab.), enbor -tradizio?- berekotzat aurkez litezke hiruak, eta ez bakarrik, bistan denez, euskalki berekoak izateagatik. Hortaz, eta printzipioz (egia baita formula guztietan egiaztatu beharko litzatekeela hipotesia), joera aski komuna azaltzen da mendebaldeko kateketikak utzi dizkigun ale bakanetan.

Distantziak distantzia, badirudi antzeko zerbait esan daitekeela ekialdeagoko (ipar zein hegoko) lurraldeetan -euskalkien berezitasunak gorabehera edo barne, nahi den bezala- otoiitz hori idatzita agertzen den moduengatik.

Berriainek, esate baterako, *agurmariaren* bertsio hau eskaini zigun bere liburuan:

"laungoycoac salva çayçala, Maria gracias betea launa da çurequi. bedeycatua çara emazten artean: eta bedeycatua da çure sabeleco frutua Iesus Santa Maria laungoycoaren ama, otoyç eguiçu gu becatarien gatic oray, eta gure heriotçeco orduan, Ala dela" (85 or).

Ikus daitekeenez, Berriainena⁴⁵ oso hurbil legoke "Labaien" delakoan agertutako "agurmaria"-tik (katixima inprimatu baten ataltxoan baino ez den hartan azaldutakotik, hain zuzen):

tutako idazki batek dioenez, dotrina "se ha hecho imprimir en vascuence y en las demás lenguas que se usan en este obispado" (Mitxelena 1960, 61). Hortaz, aurrerantzean beste bat izango zen katixima "ofiziala".

(42) Etxaberenak bezalaxe, Zubiarenak latinezko jatorritik hurbil -fosildurik?- irauarazi zituen bi hitz: "sancta" eta "fructua".

(43) Ustezko antzak, noski, ezin ditu ahaztu lerroetan antzematen diren luzerak eta hutsuneak, ez eta testu bereko bestelako pasarteekin izan ditzaketen analogiak ere.

"langoyco...c salva çaytçala Maria.....tea,
 laun.....tien ar-
 tea..... fructua, les.....
otoyç equiçu gu becatariengatic or.....re he-
 riotçeco orduan, Ala dela"⁴⁴.

Eta nahi beste prebentziorekin bada ere⁴⁵, 1607an Iruñeako elizbarrutian "ofizial"-tzat omen zuten bertsiotik⁴⁶ baino hurbilago bide dira aurreko biak Materreren honako honetatik:

"Agur Maria, garaciaz bethea, launa da çurequin: benedicatua çara emazteen artean, eta benedicatua da çure sabeleco fruitua, lesus. Maria saindua, laincoaren ama, equiçu othoitç gu bekatoreoc gatik, orai eta gure heriotçeco orenean. Biz hala Salbatçaillea" (*Dotrina...*, 2-3 or.)⁴⁷.

Aurreko otoitç guztien ezaugarri formalei emandako lehen begiradan nabarmen geratzen da bi multzoen arteko aldea: bata, mendebaldekoa, trinkoagoa eta latinezko bertsiotik hurbil geratu zena, eta bestea, jatorrizkotik urrunduz, "euskaldunago" edo bilakatu nahi duena otoitza. Hor daude, esaterako, mendebaldeko latinezko "ave maria" eta "amen" formulen ordez "agur maria" (edo, maizago, "Jaungoikoak salba zaitzala, Maria" kalkoa⁴⁸) eta "ala dela" edo "biz hala";

(44) Hemen eta hurrengoetan eskainiko diren bertsiotik Irigarayk (1963) argitaratu argazkietan oinarritu dira. Gure transkribapena, halere, ez dator beti bat bestetan eman izan denarekin (ikus Salaberri, prentsan). Honako transkripzioa dela eta, aurreko bertsiotik erkaketa errazteko ezarri dira eten-puntuok (espazio-erakusgarri huts, beraz); berdin jokatu da hurrengo pasarteetan ere.

(45) Sarritan azpimarratu da ezin originaltasun gehiegi bila daitekeela honelako literaturan. Edonola ere, gutxienez tradizio-lerro desberdinak (ez beti, ezinbestean, dialektoari -bakarrik- lotuak) mugatzen joateko balia daitezke erkaketok.

(46) Horrek areagotu baino ez luke egingo Etxaberena aurreko mendekotzat hartzearena. Edo, bestela, ustezko lehen bertsiotik haren iraupen laburrak mintzatuak litzateke, dakigunagatik, Beriainena hainbat nafar herrizko erredutzat jo izan baitzuen.

(47) Ia bertsiotik berdin-berdina da Argaignaratzek 1665ean argitaratu zuena: "Agur Maria, garaciaz bethea, launa da çurequin: benedicatua çara emazteen artean, eta benedicatua da çure sabeleco fruitua, lesus. Maria Saindua Jencoaren ama, equiçu othoitç gu bekatoreengat orai, eta gure heriotçeco orenean halabiz" (1665, 103).

(48) Dialektologi zioek ere bultzatuta, Astete-Ripaldaren bertsiotik itzulitako agurtze-eredu honek luzaroan iraun du gure artean (ik. Bonaparte 1869).

“erregutu”-ren ordez, “otoitz egin”. Horiekin batera, euskalkien se-naren araberrako ezaugarriak ere agertzen dira multzo bien desber-dintasuna areagotuz: “andre”/“emazte”, “eriotzako”/“heriotzeko” eta abar⁴⁹.

Konparazioen jolasa, edonola ere, erdi hautsita geratzen zaigu Aresoko “Ave Maria” tartekatzen denean, hainbat ezaugarri ekial-dekoekin lerrokatzeko diren bitartean, beste hainbatek mendebal-dekoekin bat egiten dutela baitirudi:

“Agur Maria graziaz betea Jauna da çurequin çarade bedicatu
andre guztien erlean, bedicatu da çure Sabel virginalco frutua
Jesus bedicatu; Sancta Maria, Jangoicoaren ama, erregutu-
guioçu gure Jaunari, ba[r]cadaquigula guri becatarioy orayn eta
gure eriocaco orduan alaviz. Jauna gure Salvadorea” (ap. Satrus-
tegi 1991, 110).

Bistan da hasiera-amaierak (“Agur”⁵⁰ eta “alaviz”) ekialdeko eta, areago, Materreren enborrekin lotzen duten bitartean, “çure Sabel virginalco frutua” eta “eriocaco orduan” bezalakoek Etxaberengan-dik Zubiarenganainoko ildoan jarriko luketela otoitza. Izerdi desberdi-nez elikatutako enborra, beraz. Edo, beste modu batez nahi bada, finkatuegia zegoen mendebaldeko bertsioen gainean egindako berri-kuntza-ahalegin ekialdearra nonbait. Izan ere, administratiboki ekial-deko lurraldeetako den Aresok ere mendebaldeko lurraldeetarantz jotzen du topografiagatik, euskalkiagatik eta bestegatik.

Nolanahi ere den, lehendabiziko, eta behin-behineko, galdera da ea dialektoen hurbiltasunak berak trinkotu ote zuen katiximen “tradi-

(49) Egia da, halere, Beriainen “Jaungoikoa” mendebaleko/hegoaldekoa dela eta “bedeycatua”-k Etxaberenak bezalakoak direla.

(50) Zehazteke dago noizkoa izan daitekeen agurtze forma hau (1617an ere erabili ote zuen Materrek?). Dena den, berriagoa da latinezko “Ave” delakoa baino, eta esan liteke formulak datatzen laguntzeko ere balio duela, inoiz alderantzizko argudioak erabili badira ere. Ildo horretatik, Aresoko agur-maria eta bestelako otoitzen aurrean, lehendabizi datatuak izan ziren zinezko datu gehiegirik gabe (ikus lan honetako 13. oharra) eta, ondoren, aurkitzen ziren gisa honetako “berrikuntzak” garairako “testimonio precoz” bezala in-terpretatuak izan ziren (ikus Satrustegi 1991, 110). Guztiarekin ere, horko agurtze-era hori, ezer izatekotan, Aresoko dotrinatxoa XVI. mendekotzat ez hartzeko beste arrazoi bat gehiago izango litzateke.

zio" desberdintasuna ala bestelako faktorerik izan ote zen tartean (elizbarrutien banaketa zaharra, esaterako).

5.- Ez dugu, tamalez, beste horrenbeste erreferentzia gai-nontzeko otoitzei dagokienez. Baina berriro ere susma liteke formula-kidetasunik nafar erresuman, iparretik hegora zihoakeen lerro lau-so baina bateratzaile moduko baten fruitu baillitza, eta, besteak beste, Materre eta Beriain kide egingo zituzkeena hainbat arlo eta ezaugarritan.

"Aita gurea" izan daiteke antz-desberdintasunak norainokoak ziren baloratzeko bigarren otoitza⁵¹. Eta Materrereña eta Beriainena, bata bestearen ondoan jartzea baino hoberik ez:

"Gure Aita ceruëtan çaudena, erabil bedi sainduqui çure icena; ethor bedi çure erresuma: eguin bedi çure borondatea, ceruän beçala lurrean ere. Iguçu egun gure eguneco oguia: eta barka diatçaguçu gueure çorrac guc guregana çordun direnei barkacen derauztegun beçala. Eta ezcaitçagula utz tentamendutan errortce-

(51) Ezin jakin daiteke –erkaketa-lan gehiagoren faltan baikara– inori ezkututzen ote zaion Materrerenak Leizarragarenarekin duen antza. Mentalitate kontrarreformistarentzako errespetu eza adierazten zuten hikako formak behar bezala neutralizatu ondoren, kalbindarretetik hurbiltxo geratzen da Materreren otoitz katolikoa: "Gure Aita ceruëtan aicena. Sanctifica bedi hire icena. Ethor bedi hire Resumá. Eguin bedi hire vorondatea ceruän beçala lurrean-ere. Gure eguneco oguia iguc egun. Eta barka ietzaguc gure bekatuak, nola guc-ere offensatu gaituztenér barkatzen baitrauëgu. Eta ezgaitzala sar eraci tentationetan: baina delivra gaitzac gaitzetic [...] Amen" (Leizarraga 1571: 1990, 1398). Antzeko zerbait esan liteke Leizarragaren "Christinoen fedeco articuluac" delakoak Materreren "Credo in deum" delakoarekin dituen paralelismoez ere, lehen partean batik bat. Leizarragak "Sinesten dut lainco Aita bothere-gucitaco ceruären eta lurraren Creaçalea baithan. Eta Iesus Christ haren Seme bakoitz gure launa baithan: Cein concebitu içan baita Spiritu sainduaganik: Sorthu Maria virginaganic..." (*idem* 1398-1399) idazten duen bitartean, Materrek honela ematen du bere kredoa: "Sinesten dut lainco Aita bothere guztia duena, ceruären eta lurraren egulea baithan. Eta Iesu-Christo haren seme bakoitz gure launa baithan: cein concebitu baitcen Espiritu sainduaren obraz, sorthu cen Maria Virginaganic..." (Materre 1623, 3-4).

ra: aitcitic beguira gaitçaçu gaitcetic. Biz hala Salbatçaillea" (Materre, 1-2 or.)⁵².

"Ayta gurea, ceruetan çaudena, santifica bedi çure yçena; etorri bedi çure Erreñua guregana eguin bedi çure vorondatea, çeruan bezala lurreean ere; gure egun orosco oguia eman draçaguzu egun, eta barca drazquiguçu gure zorrac, guc barcaçen dizquiotegun bezala gueuren zorduney; eta ezcaççula utci tentacioan erorcera aytçetic libra gayçaçu gayzetic. Ala dela" (Beriain, 84 or.).

Edozein gisan, bistan da, Beriainen bertsioak hurbildik darraikio Labaienen liburuaren azalean agertutakoari:

"..... Ceruetan çaudena, santifica bedidi çure erreynua. E.....borondatea, Ceruan beçala lurreeaneman draçaguzu egunçorrac, guc barcat.....rdun ey. Eta ezcaçyt.....era; aytcitic, begui..... Amen"⁵³.

Nolanahi ere den, ustezko "tradizio" batez mintzatu bagara ere, agian egokiago litzateke irakurketez hitz egitea; edo, beste era batean adierazteko, euskal idazle zenbaiti euskaraz argitaratutakoa ez zitzaiela ezezagunegia pentsatzea. Gorago aipatu den "katixima-trafiko"-aren esparruko kontua, hain zuzen, liburuetan isurtzen diren kontzeptuen joan-etorriez hitz egin lezakeena agian.

Ildo horretan, Beriainek badu Materreren lerroetarantz hurbiltzen duen kontzeptu alorreko arazotxo bat. Gogora bedi, esate baterako,

(52) Ildo honetakotzat har daiteke Argaignaratzek bere *Dotrina Christianan* ematen duena ere, formula ezertan aldarazten ez duten ñimiñokeria zenbait gorabehera, Materreren bertsio bera baita: "Gure aita Ceruetan çarena, Erabil, Bedi Saiñduqui çure icena: Eñhor bedi çure Erresuma: Eguin bedi çure Voro[n]datea Ceruan beçala lurreean ere; Igucu egun gure eguneco oguia: Eta barkha dietçagutçu gure çorrac. guc guregana çordun direnei barkhatcen daroztegun beçala: Eta ezgaitççula utç tentamendutan erorcera: Aitcitic beguira gaitçatçu gaitcetic. hala biz!" (Argaignaratz 1665, 103).

(53) Letrakera etzanean: gaizki ikusten edo ulertzen diren hizkiak, eta arrazoi desberdinetan -espazioa, aztarnak...- oinarritutako berreraikitzeak. Berdin jokatu da hurrengo pasarteetan ere.

dotrina gehienek zehatz-mehatz bereizten duten kontzeptu pare bat, Beriainek euskarazko bertsioan bereiztu izan ez zuena. "Ceñacea" eta "santiguacea" aditzen bereizketari zegokiona, alegia. Lehen kapituluaren hasieran kristauen seinaleak bi motakoak direla esan ondoren, lehena deskribatzeari ekiten dio, izendatu ere egin gabe; bigarreneira iristen denean, berriz, "cer da çeñatçea?" galdetu eta ohiko katixima gehienetan "santiguatzea"-ri dagokiona deskribatzen du segituan, kristautasunean funtsezkoak diren bi kontzeptu desberdin (eta, Ripalda-Astete guztietan hasiera-hasieratik bereizten direnak) zeharo nahasita utzirik⁵⁴.

Nekez jakin daiteke zein izan den nahasmendu horren arrazoa, baina arazoa euskaraz bakarrik dauka Utergakoak, gaztelaniazko bertsioan ondo baino hobeto bereizten baititu biak. Ondorioz, irakurleari burura dakiokkeen hipotesia zera da: Beriainen nahasmendu horren iturburua Materrereña bezalako idazlanen batean egon daitekeela..., akaso -garbi da hipotesia aieru hutseraino hedatzea ekar lezakeela honek-haren testua izan zuelako begien aurrean berea ontzeko ulean.

Baina bestelako aztarnekin batera baloratuko ez balitz, berriro diogu, beste aieru bat baino ez litzateke honako hau ere. Hortik, beraz, gehiegi luzatu nahi ez genukeen beste zenbait pasarte eta konparazio hona garraiatzearena.

6.- Aipatuak ditugu "Aita gurea" eta "Agur Maria" otoitzekin egile bakoitzak eman zituen bertsioak. Materreren "Credo in Deum" erka genezake orain Beriainenarekin:

"Sinhesten dut lainco Aita bothere guztia duena, cerüaren eta lurraren egulea baithan. Eta lesu-Christo haren seme bakoitz gure launa baithan: cein concebitu baitcen Espiritu sainduaren obraz, sorthu cen Maria Virginanic: pairatu çuen Poncio Pilatusen ma-

(54) Ez du horrela jokatzeko Kapanagak, nahiz eta une batez gauzak nahasten dituela dirudien. "Y por tanto te has de acostumar a signar, y santiguar; Haciendo tres Cruçes; la primera en la frente..." esaldia honela ematen du euskaraz: "eta alan eguin bear doguz Curuçearen señaleagaz, zeñazen gareala, iru + [gurutze, alegia] leelengoa becoquian..." (Kapanaga 1656, 3).

nuaren azpian, crucificatu çuten, hil cen, eta ehorci çuten: iautsi cen ifernuetara: iaiqui cen biciric hirugarren egunean hilen artetic: ikan cen cerueta, iarriric dago lainco Aita bothere guztia duenaren escuiñeco aldean: handic ethorrico da hilen eta bicien iulgatcera. Sinesten dut Espiritu saindua baithan, Eliça Catholica saindua, Sainduen partaletasuna, bekatuen barkamendua, haraguiaren piztea, bethiere iraunen duen bicitcea. Hala da salbatçaillea" (Materre, 3-5 or.)⁵⁵.

"Sinestatçen dut laungoyco ayta gucis poderosoan, çeruaren, eta lurraren creadorearen, eta lesu Christoren are Seme bacoyçaren gure launaren baytan: çeyn concebitu baytçen Espiritu Sanduaren obras, eta jayo çen Virginia Mariaren baytatic: passatu çuen Passio doloroscoa, Poncio Pilato juezaren azpian crucificatu yçandu çen yll çen, eta orci çuten: jautssi cen ifernuetara, yrugarren egunean illetaric resuscitatu çen: igan çen çerueta, eta jarriric dago laungoyco Ayta gucis poderosoaren escuyan, andic etorrico da vicien, eta illen juzgaçera: sinestatçen dut Espiritu Sandua baytan, dela Eliza sandu Catholicoa, Sanduen comunicacioa, bekatuen barcacioa, araguiaren resurrecia, eta vicitce secularia. Ala dela" (Berlain, 85-86 or.)⁵⁶.

(55) Nonbait Materrek lehen ediziorako erabili zuen antolamendu nahasia irudikatzen duelako, bitxia egiten da Argaignaratzek eskaintzen duen dotrina. Are bitxiagoa haren "kredo" zatikatua, ohiko bereizketa gabe "Artikulu fedezko" gisara eskainia eta Materrek "Dotrinaren declaracinoa" delako atalean (1623, 53-74) dagien desglosearen estilora aurkeztua: "Gal. Cembat dire articulu fedezcoac? / *iha*. Hamabi / Gal. Cein dire hec? / *iah*. Lehenbicoa da siñhesten dut lenco aita bothere gucia duena baithan, Ceruaren, eta lurraren Creatçaillean. / Bigarrena, eta lesu Christo haren seme bakhoiçh gure launa baithan. / Hirugarrena, cein concebitu baitcen Espiritu Saiñduaren Verthutez, sortu cen Maria Virginia ganic. / Laugarrena, pairatu çuen poncio Pilatusen manuaren azpian, crucificatu çuten, hilcen, eta ehorci çuten. Borçgarrena, iautsi cen ifernuetara, eta hirugarren egunean iaiquicen biciric hille artetic. / Seigarrena igan cen Cerueta, iarriric dago lenco aita bothere gucia duenaren escuiñeco aldean. / çazpigarrena handic ethorrico da Vicien eta hilen iuiatcera. / çorcigarrena siñhesten dut Espiritu Saindua baithan. / Bederatçigarrena Eliça catolica Saiñdua, Saiñduen partaletasuna. / Hamargarrena bekatuen barkhamendua. / Hamacagarrena haraguiaren bistea. / Hamabigarrena betiere iraune[n] duen vicitcea. / Hala biz" (Argaignaratz 1665, 102).

(56) Ohi bezala, oso hurbil geratzen da Beriainen bertsoa 1614koa dirudien testu inprimatu zatikatutik: "Sinestatçen dut langoyco ayta g[...][...]soan ceruaren eta lurraren creado[...][...] lesu Chris[...][...] seme bacoy-

Azken "sinest(atz)en dut" delakoak inesiboaren beharra du bertsio bietan. Baina "Espiritu Saindu"-ari dagokiona "baitan" batekin konpontzen bada ere, perpausaren beste osagai guztiak erdal bertsioen antzera taxutzen dituzte gure autoreek ("creo en el Espíritu Santo, [en] la comunión de los Santos, [en] el perdón de los pecados..."), erdal preposizioaren balioa euskaratzerakoan lehendabiziko *baitan* delakoan bukatuko balitz bezala: "sinhesten/sinestacen dut Espiritu Sa[i]nduaren baithan/baytan, Sainduen partaletasuna [∅], bekatuen barkamendua [∅]..."⁵⁷. Alabaina, ez bide zitzaion egokiegia iruditu perpausa Beriaini, bestela ez zukeen "*dela* Eliza sandu Catholica" idatziko; "*dela*" horrek, bada, trantsizio moduko zerbait eskainiko zion Utergako apaizaren belarriari, gero inesibo markarik gabeko sintagmak onartu ahal izateko.

Ilido horretan, gogoratu behar da beste modu batean jokatu zuela lehenago tradizio berekotzat hartu dugun 1614ko liburuaren azalean agertutako kredo fragmentatuak⁵⁸: "[...]nestatçen dut

tca[...] launar[...]n concebitu bai[...] ren obraç: layoçen Virgina Maria- [...]aric: passatuçuen [...] dolorezcoa Pilato juezaren az[...] crucificatu çen [...]tçigen, jautssiçen iffe[...]etara, yrurga-[...]ean illetaric resuscitatuçen, ygançen [...]a eta jarriric dago langoyco Ayta po[...]en escuñean: nondic etorrico bayta [...] bitçien juzgatçe[...]nestatçen dut Es-[...]dua baytan, E[...]ndu catholican, [...]omunioan bec[...]ioan, gen[...] culaco [...]" (Irigaray 1963, hirugarren argazkia; testuinguruagatik ulertu bide dai- tezkeen hizkiak adieraztekoerabili da letrakera etzana).

(57) Ohiko bilakatu zen eskema hura (sinesten dut... *baitan* / -gan + -∅, -∅, -∅) geroko katixima eta dotrina ospetsuetan. Ikus, esate baterako, Mendibururena omen den Burgosko 1747ko dotrina larramenditarra (Lakarra 1986, 540) edota Kardaberaz *CristiñauDotrinea* (1974, 401) eta *Christauaren Doctrina* (*idem*, 460). Eskema horrekin jokatu arren, "trantsizio" moduko bat baliatzeko beharra izan zuen Leizarragak, hots, aditza birritan errepikatu, bakoitzari kasu desberdinetan zeuden sintagmak erantsiz: "Sinhesten dut Spiritu saindua baithan. Sinhesten dut Eliça saindu universalala [∅]. Sainduén communionea [∅]. Bekatuén barkamendua [∅]. Haraguiaren resurreccionea [∅]. Vitzite eternala [∅]" (Leizarraga, *idem*, 1399). Bide berdi- na hautatu zuen Elizaldeek ere: "Sinestacen dut Espiritu Sanduaren baitan. Sinestacen dut Eliza Ama Sandu Catholica, Sanduen Comunioa, becatuen barcacioa, Araguiaren erresurreccioa, eta vicitçe seculacoa" (Elizalde 1735, 7).

(58) *Symbolum Apostolorum diversis nationum linguis expressum* (Erroma, Zannetto, 1614) izenekoan agertu "Kredo"-k ere ez zuen horretan

Es[...]dua baytan, E[...]ndu catholican [...]omunioan bec[...]ioan [...]” (ikus Irigaray 1963, hirugarren argazkia)⁵⁹.

7.- Beriainen euskarazko “Salve” delakoari buruz bakarrik daki-
gu –edo, hobe esanda, orrialdearen amaieran hurrengo orrialdeari
eta otoitzari sarrera ematen zieten lau hizkietatik inferitu dezakegu-
haren “Agurmaria” bezala hasten zela, hots, “laun[goycoac salva
çayçala]” formularekin. Tamalez galdu egin dira ondoko bi orriak eta
gaztelaniazkoa baino ez dugu erreferentzia.

Nolanahi ere den, orain arte erabili dugun erkaketa-logikari hel-
duz gero, balirudike Beriainenak Labaien 1614ko testuan agertzen

zalantzarik uzten: “Sinistasen dut Jaun poderosoaren vaytan Createarean
ceruaren eta lurraren. Eta Jesu Christo vere seme unigenito, jaunaren va-
ytan. Sein ucandu baysen concevituric Spiritu Santu jaunaren obras: eta jayo
sen virgen andre Dona Mariaren vaytatic. Eta padecitu çuen Pontio Pilato
manuaren asplan, Crucificatu ucandu sen, yl, eta orci ucandu sen. Eta jausi
sen infernura: yrugarren egunean Resuscitatu sen ylen vitartetic. Eta ygan
sen ceruetara: eta dago jarrerit jaun poderosoaren escunean. Eta andica
etorrico da vicien eta hilen jusgacera. Sinistasen dut Spiritu Sanduaren va-
ytan. Elysa Catolica sanduaren vaytan: Sanduen comunioean.. Pecatu gu-
cien parcamentuan. Araguiaren resuscitatean. Eta vici perdurablean. Amen”
(apud Mitxelena, 1964, 163).

lido berekoak, eta nafar erresumako adibide gehiago baliatzeko, Bonaparte
printzeak aezkerara, zaritzuerara eta erronkarierara itzularazitako katiximaren
hiru itzulpenok: “Ginestatzauc Espiritu sanduein beitan, Eliza dandu catoli-
coein beitan, sanduen comunioan, becatuen barcamenduan, araguein resu-
rrecioan eta beti iraunen duen vician” (1869, 6); “Ginesten zut Espiritu
sanduaren baitan, Eliza sandu catolicoaren baitan, sanduen comunioan, beca-
tuen parcamentuan, araguiaren resurrecioan, eta beti iraunen duen vician”
(1869, 7); “Ssinestan dud Espiritu saintuan, Eliza saintu catholicuan, saintiuen
comunioan, becatuen parcamentuan, araguiaren resurrecionian eta betic
irainen dion vician” (Bonaparte 1869, 7). Antzeko jokamoldea ikusten da
erronkarierazko *Doctrina Uscaraz* delakoan, nahiz eta hemen, harrigarriro,
lehen elementua den inesibo markarik gabe doana: “Cala sinestian diezu
Espiritu Saintu, Elizama Santa Catholican, Santien Comunioan...” (Gomez
1991, 385).

(59) Pasarteak osatuz gero, honela irakur liteke testua: “sinestatçen dut
Espiritu Sandua baytan, *Eliza Sandu* catholican, *Sandu*en comunioan, beca-
tuen barcacioan...”.

denaren ildokoa izan beharko zuela, nahiz eta, egia esan, geratu diren aztarnegatik, ohiko "salbea" baino laburrago –eta zaharrago?– ematen duen azken bertsio honek⁶⁰. Hutsuneak hutsune, honela dio 1614koak:

SALVE/⁶¹

.....

perança langoycoac salvaçayç.....

yeç gaude Eüaren.....

na gaude suspiraç, ay.....

lle nigarrezco onet.....

çure begui miserikor.....

(60)Ikus, konparaziorako, Elizalderena: "Jangoycoac salvazaizala Erreina misericordiaren Ama, vicede, dulzetasuna, eta gure esperanza. Jangoycoac salvazaizala: zure gana deyes gaude, Eüaren Seme desterratuoc, suspiros, ayes, eta negarres negarresco valle ontan. Ea bada gure Abogada itzulizazu gure gana zeure vegui misericordiasco oyec: eta desterru onen buruan eracutsidazaguzu zeure sabeleco fruitu Jesu bedecatu ori. O Clementissima! O Piadosa! O Dulze Virgina Maria Jangoycoaren Ama Sandua, otoiz eguizu gure gatic, mereji dezazquigun Jesu-Christoren prometimetuac, Amen Jesus" (Elizalde 1735, 7; Labaienenean falta uste direnak nabarmentzeko jarri ditugu letrak etzanik). Ildo horretan, bitxia da halaber Satrustegik (1991, 121) Areson jasotako bertsioa, "agurmariari" dagokion "gure erioçaco orduan" eransteaz gainera, amaiera ere ezohikoa da: "Agur erregina andre ama misericordiaz betea, çu çerade viçiça dulçea, gure esperançea, Agur gueyago andrea çure deyez gaode Eüaren hume desterratuoc, curi emayten diçugu gure negarra, lagrimazco valle onetan, eabada advogada gurea converti içaçu cure misericordiazco veguioc gugana, Eracusi eguiguçu gure erioçaco orduan Jesu Christo cure fruitu bedicatuua O clemenciozco ama, o piadadezco vigina, O dulce et(e)n guabe beti Virgina Maria çaquizgula valia, alaviz Jauna gure salvadorea". Guztiarekin ere, zuzendu egin beharko litzateke Satrustegiren irakurketa hori azken hitzetan ("O dulce et[e]n guabe beti"), berak "g"-tzat hartzen duena "s" hutsa baita, esku berak idatzitako kredo formulako "spiritu" hitzean agertutakoa bezalakoa (Satrustegi 1990, 207). Horrela zuzenduz gero, ez dago "eta" juntagailuaren irakurketa bortxatu beharrik: "O dulce eta suabe beti Virgina Maria...".

(61) Agurtze-moduagatik (agurmariari agertzen den bera), Beriainen ildokotzat har liteke "Salbea" ere. Tamalez, Utergakoaren liburuan desagertu egin ziren formula horri zegozkion orriak. Ezagutzen ditugun artean, Elizalderena (1735) da gehien hurbiltzen zalona (ik. hurrengo oharra). Ezer azpimarratzekotan (zahar kutsua?), Betolazaren formulari agertzen den sintagma batekin duen antza litzateke: hemengo "[va]lle nigarrezco onet...", Betolazarenean "erri negarrezco onetan" azaltzen baita (ik. Arana Martija 1986, 517).

re gana, eta desterru.....
 guçu lesus çure sabe.....
 O clementea, o.....
 Maria. Amen.

“Agurmaria” tratatzean esan den bezala, hemen ere balitzateke nolabaiteko ezaugarri zenbait formula gehienak bi enborren ingurura eramateko: ohiko sarrera-amaierak, “miserikordiazko” vs “miserikordiaren”, maileguetarako joera vs euskal hitzetarako, etab.

Oro har, esan liteke gaztelaniazko originaletatik hurbil daudela hegoaldeko formula gehienak eta, ohi bezala, “euskaldunago” edo agertzen dela Iparraldeko bakarra, ahalegin handiago erakusten baitu formulen hizkuntza sinesleentzat egokitzeko. Honela eman zuen Ma-terrek:

“AGur Erreguina misericordiaren ama. bicitcea, eztitasuna, eta gure esperança agur. çure gana gaude oihuz Evaren seme desterratuoc: Cure gana gaude hatsbeherapenez, ayez, eta nigarrez nigarrezco hara[n] hunetan. Ea bada gure arartecoa, çure begui misericordiazco horiec itçul itçaguçu gure gana: Eta lesus benedictua çure sabeleco fruitua eracuts diaçaguçu desterru hunen ondo[n]. A bihotz-bera, a urricalmendutsua, a Maria Virginia ezta” (Materre, *Dotrina...*, 5-6).

Betolazaren lexikoa, berriz, gaztelaniazko originaletatik hurregi geratzen da (1596):

“Salve Regina, misericordiazco Amea, vicizea, eta dulçura. Salve esperança gueurea, çure gueyez gagoz Evaen hume desterraduoc, çuri emayten deusuguz zizpuruac negarr eguiten dogula erri negarezco onetan. Ea bada Andra Abogada gueurea, biortu eguizuz gueugana zeure vegui misericordiosoc, eta desterru au ygaro ta, eracuscuçu IESUS zeure sabeleco Frutu benditoa. O Clementissimea. O Piadosea. O Birgina Maria Dulçea. Erregutu eguiçu gu gaytic laun goycoaren Ama Santea, dignu izangaytean lesu Christoen prometimentuen. Amen IESUS.” (ik. Arana Martija 1986: 517).

Kapanagarenak, hein batez bederen, haren ildotik jotzen bide du (1656):

“Salve Regina. Erreguiña, eta ama missericordiazcoa viçiçea, eta dulçurea, salve esperança guerea çure deiez gagoz. Ebaren hume desterraduoc çugana gagoz çizpuruca, llantu, eta negar eguiten dogula, negarrezco errionetan eta bada erregutalea viortu eguiçuz

gugaña çeure misericordiazco veguioc. eta desterruau igaro eta eracucuçu lesu Christo çeure saveleco frutu vedeincatua ò Clemenciasco ama ò piadossea ò dulce veti Virgina Maria lau[n] goicoare[n] ama santea erregutu eguiocu gugaic mereçidu daiçuan christoren prometimentuac. Amen lesus”.

Ohi bezala, eta barka erredundantzia, zenbat eta ekialdeagorantz jo, bertsoia ere originaletik (zertxobait bederen) urrunago eta euskal senaren arabera egokituago. Isastik jasoa (c. 1620) lekuko:

“Salve Regina, Ama misericordiazcoa; vicitza, ezttasuna, esperanza gurea, salve. Zure deyes gaude, Evaren hume desterratuoc; zugana suspiratcen dugu laiduz, eta negarrez, negar ybarr onetan, malcozco arane onetan. Ea, bada, gure Abogada, zure begui urricarizti oriec iraultzazu gugana, eta Jesus bedecatua, zure sabeleco frutua, guri desterru au ezquero eracusuzu. O bioz bera, o pietatsua, o ezti Virgîña Maria! Erregu ezazu gugatic, Jaungoicoaren Ama, diñu garaden Cristoren prometimentuen. Amen, ala biz” (Mitxelena 1964, 164; 3.2.12).⁶²

Nabarmentzekoa, dena den, Betolazaren “dignu izangaytean lesu Christoen prometimentuen” eta Isastiren “diñu garaden Cristoren prometimentuen” formula-amaiera bitxien paralelismoa, tradizio aski finkatua aldarrikatzen bide duena, bai formulok enbor bertsutik atereak izan direlako, bai haien arteko harremanengatik elkarren antzak hartzera iritsi direlako.

8.- Gorago aipatu “trafiko”, “tradizio” edo, nahi bada, “kidetasun hutsen” lan-hipotesiak garatzeko, esanguratsuak izan litezke Beriainen “Jainkoaren hamar aginduak” ere Materrek idatzitakoekin parekatzea⁶³.

(62) Edizio eta kopia desberdinetan agertutako “variantes de algún interés” bezala eransten ditu gero Mitxelenak honako hauek: *desterratuac, degu, urricaristi, irauli izatzu, Jesu, frutua, desterro au, Virgina, Virjiña, Ama Santa, dinu arraden Christoren prometituen* (bertsioen berri izan nahi duenak jo beza idazlearen aipatu obra eta atalera).

(63) Lehen euskal liburuak jasango zuen gaitzespenez gainera, formatu “poetikoegia”, errimaduna eta kantagarria, eman zien Etxeparek gero Trentok gehiegi aldatuko ez zituen “Haman manamenduyac” izenekoei, inongo kontrarreformista kartsuren eredu gertatu ahal izateko: “Adoreçac iangoyco

Jakina, Beriainenak askoz modu laburragoan aurkezten badira ere, antz gehiegirik ez ote duten otutzen zaio irakurleari lehenengo begiradan; euskal enbor bereko adaskak ez izateko, esan nahi baita.

Materre mintza dadila lehendabizi:

“Iaincoaren manamendu sainduac dira hamar.

Lehenbicicoa: Iainco bat dela sinhetsiric, hura bera gauça guztien gaiñetic onhets, adora eta cerbitça deçagula.

Bigarraena: arneguric, çinic, edo iuramenturic vanoqui eta premia gabe eztaguigula.

Hirugarrena: igandeac eta bertce bestac beguira ditçagula.

Laurgarrena: gueure burhasoac ohora ditçagula.

Bortzgarrena: nehori hil ezteçagula.

Seigarrena: haraguzco obraric ezcontçaz campoan eztaguigula.

Çazpigarraena: deus ebats ezteçagula.

Çortçigarrena: Nehori falseriaric erauz eztiaçogula.

Bederatçigarrena: bertceren senharric edo emazteric desira ezteçagula.

Hamargarrena: lagunaren onhasunari guthicia ezcaquitçala” (Materre, 7-9)

Beriain mintzo da orain:

“Iaungoycoaren legue sanduaren Mandamentuac dirade hamar [...]

Lembicicoa iaungoycua honra, eta adora deçagula.

Bigarraena iuramenturic vanoro eztaguigula.

Irugarrena ygandeac, eta iayac beguira diçagula.

Laurgarrena, ayta, eta ama honrra dizagula.

Borzgarrena, yor ere ill eztezagula.

Seygarrena, Luxuriasco becaturic eztaguigula.

Çazpigarraena, deus evatssi eztazagula.

Zorcigarrena, yori falso testimoniuric erayqui eztrazogula, eta ez guezurric erran.

Bedrazigarrena, lagunaren emaztea desea eztezagula.

bat onhetz oroz gaynetic/ Haren ycena ez iura causa gabe vanoqui/ Ygandiac eta vestac sanctifica devotqui/ Ayta eta ama ohoraçac vici yçan lucequi/ Ehor erho eztaçala ez etare gaycetsi/ Norc veria vayeciia emazteric ez hunqui/ Vercerena eztaçala ebaxi ez eduqui/ Fama gayciq eztemala lagunari falsuqui/ Bercen emazte alabac ez desira gaytxoqui/ Eçetare unhasuna lecot beti iustoqui” (*Linguae Vasconum Primitiae*, 2 plegua, 6. orrialdea).

Amargarrena, berçeren gauzaric deseazagula”⁶⁴ (Berlain, 88-89)

Sobran daude hitzak. Halaz ere, ezin gara beste konstatazio bat egin gabe aldendu. Puntu honetan ohiko ereduak gogoko ez eta baztertu nahi izan zituela pentsa genezakeen arren, Beriainek gaztelaniazko bertsioa (bere-berea bide dena) erabil zezakeen iturri bezala; gaztelaniazko testua sortzeko erabili zuen buru-eskema bera esan nahi baita. Guztiarekin, hartan ez bezala jokatu zuen euskarazkoa moldatzeko unean. Hartan ez bezala, eta ohiko ereduetatik urruti, alegia. Zeren eta gaztelaniazkoan, lehendabiziko aginduan izan ezik –“no adorar” esaten baitu–, singularreko bigarren pertsonan ematen ditu aditz guztiak, ohiko katiximetan legez hain zuzen: “no juraras”, “santificaras”, “honrraras”.... Euskarazko bertsioan, bistan da, pluraleko lehen pertsonan agertzen dira forma guztiak. Materriren liburuan bezalaxe⁶⁵.

Eta hemen gaudelarik, eta zabaldu diren iritzien kontra bada ere, berriro esango genuke Beriainen bertsioa oso hurbil geratzen dela 1614 baino lehenago inprimatutako nafar katixima anonimotik:

[...] legue sanduaren [...]entuac.
 [...]nduaren mandamentuac, Chris[...]ratu bearcuenac.
 [...]en legue sanduaren manda[...] amar dira:
 [...] gauça gucien gañean langoycoa onetssi dezagula.
 [...]amenturic vanoro eztaguigula.
 [...]ygandeaç eta jayac beguira [...]
 [...] ayta eta ama onrraditçag[...]
 [...]rrena, yorr // etzte[...]
 [...]
 [...]
 [...]igarrena yori [...]ztrazogula.

(64) Ikusten denez, Beriainen testuan, azken bi aginduetan tokiz aldatuta agertzen dira “bertzeren” eta “lagunaren” hitzak. Horrezaz gainera, hamararren aginduan aditz forma erraztea erabaki bide zuen, aurreko aginduaren formula bera erabiliz: “desea eztezagula”. Gainerakoetan aditz forma berdinak darabiltzate,

(65) Pluraleko lehen pertsonaz baliatzea ez da “Hamar Aginduetan” maizegi agertzen den ezaugarria. Dena den, forma horren erabilera erakusten du erronkarierazko *Doctrina Uscaraz* izenekoak ere (Ik. Gómez 1991, 386).

[...]arrena, la[...] [...]gula.
[...]rena [...]la.

Amarr mandamentu sandu ohec encerr[...]cen dira bidatan, langoycoari gauza gucien gañetic onerit̄tean: eta gueuren proximo laguna gueuren buruac bezala” (ikus Irigaray 1963, hirugarren argazkia⁶⁶).

Materrerenetik Argaignaratzena geratzen den bezain hurbil gutxienez:

“Lehenbicioa da, lenco bat dela siñhetsiric hura bera gauça gucien gañetic maita, ohora eta, cerbitça deçaçgula.

Bigarrena arneguric, ciñic, edo iuramenturic vanoqui eta premia gabe eztagulgula.

Hirurgarrena lgandeac, eta bestac beguira detçaçgula.

Laurgarrena gueure burasoac ohora detçaçgula.

Bortzgarrena, nihor hil esteçaçgula.

Seigarrena, haraguizco obraric ezcontçaz campoan eztaguigula.

çazpigarrena, deus ebats ezteçaçgula.

çortcigarrena, lekhucotasun falsoric erran ezteçaçgula.

Bederatcigarrena, berceren senharric, edo emasteric desira ezteçaçgula.

Hamargarrena, laugaren [sic] ontasunari guticia ezcaquizcola” (Argaignaratz, 103-104).

Jakina, luze joko luke antzekoa den kasuistika guztia zerrendatzeak⁶⁷, baina ikusi denaren arabera, ba bide da euskal lurraldeen

(66) Ulgergarritasunari eragozpenik ez jartzeko, letrakera etzanez eskaini dira gureganaino iritsi den orrian bereizten ez diren hainbat hizki

(67) Pare bat kasu nabarmen baino ez dugu gehituko, izan ere, “Misericordiazko obrak” direla eta, hurbil baitago Beriainen testua Materrerenetik. Hona hemen hiruzpalau lerro entresaka gisa ateratakoak. Beriainek honela ematen duena: “Lembicioa da herien visitatçea. Bigarrena gosse denari iatera ematea. Yrurgarrena egarri denari edatera ematea. Laugarrena villosiric dagona veztitçea [...]” (Beriain 1626, 87). Materrek honela emana zuen urte batzuk lehenago: “1. Gosse denari iatera ematea. 2. Egarrri denari edatera eskentcea [...]. 4. Bilucien bestitçea. 5. Erien [...] visitatçea [...]” (Materre, 1623, 21-22). Berdintsu esan liteke “Arimakoak” edo “Espiritualak” direnei dagokienez. Honela hasten da Beriain: “Lembicioa eztaquienari eracustea. Bigarrena bearrean dagonari conseju ona ematea [...]” (Beriain, *idem*, 87). Materrek honela zuen idatzita: “1. Eztaquienari eracustea [...]. 3. Beharrean dagoenari consejllu onaren emaita [...]” (Materre, *idem*, 20-21).

ekialdeko aldean nolabaiteko enbor kateketikoa (batzuetan dotrina-
txoei bakarrik leiala, bestetan harantzago zihoana) Iparretik nafar
erresumaren eliz gune nagusia den hiribururaino iristen dena. Eta
hipotesia da enbor horrek aski berandura arte iraun zuela bizirik.
Zeren eta bada Materre eta Beriainen testuak handik mende batera
ezagutu/erabili bide zituen beste elizgizon bat eta haren lanari bu-
ruzko hainbat ñabardura agertzeko erabili nahi genituzke azken orrial-
deak.

9.- Manuel Larramendi izan zen, Irigarayk berea (1963) idatzi
baino bi mende lehenago, Beriainen eta Elizalderen *dotrinak* alde-
ratzen lehena, 1754an idatzi *Corografiako* alderaketa hark nafarreraren
erakusgarri izatea besterik bilatzen ez bazuen ere.

Baina oker ez bagaude, ez Larramendik ez ondokoek ez zuten
ahaidetasunik atzeman katixima-egile bien obren artean.

Oro har, Elizalderen *Apezendaco doctrina christiana uscaras* dela-
koak (1735), Beriainen gaztelaniazko atalean ez bezala (ikusia dugu
bestelakoa dela honen euskarazko bertsioa), ustezko Ripaldarena du
antolamendurako eredu. Materia guztia, eta batez ere esku artean
darabilgun lehen atalari dagokiona, modu "ortodoxoan" egokitua
ematen du, eta, hortaz, harena bezalako ondozkatze zehatza
eskaintzen dio irakurleari⁶⁸.

Baina katixima-egileen artean ohikoa zen eredu komun horrek
lar adieraziko ez balu ere, desberdina dirudi beste guztian ikusten
denak, izan ere, osatze eta antolatze lanak eta hitz eta aditz egokitza-

(68) Hots, izenik gabeko Prolegomenoa (ohikoa, baina aberastua), "Ce-
ñacea, eta santigoacea" (eta Ripaldarenak ez dakarren otoiz parea: "Alaba-
tua" eta "Berce bat"), "Aita gurea", "Ave Maria", (honen ondoren "Gloria
Patri" delakoa falta da), "Credoa", "Salvea", "Jangoycoaren legueco Manda-
mentuac", "Eliza Ama Sanduaren Mandamentuac", "Eliza Ama Sanduaren
Sacramentuac", "Articulo Fedescoac", "Obra Misericordiascoac", "Becatu
Capitaleac", "Arimaren etsayac", "Iduqui bear ditugun Virtuteac", "Arimaren
potenciac", "Sentido Corporalac", "Espiritu Sanduaren Donac", "Espiritu San-
duaren Frutuac", "Bienaventuranzac", "Becatu Venialea", "Guizonaren az-
quen finac", "Confesio Generalea", "Contricioa" eta, amaieran, Ripaldak ez
dakartzan "Atricioa" eta "Aurrendaco advertencia bat".

pen zenbait kenduta, Elizalderen dotrinak Beriainenaren antza du hainbat eta hainbat arlotan⁶⁹. Are gehiago, Elizaldek eskaintzen duen bertsioak, ez gutxitan, Beriainena aurrean izanik burutua dirudi⁷⁰.

Ègia da Elizaldek Beriainek euskaraz ematen ez dituen ohiko atalekin ekiten diola bereari, baina Beriainek dakartzanetara iristen denean, jesuitak zuzen-zuzen hartzen bide dizkio nafarrera-kideari behar beste mailegu. Hori da, adibidez, "aitagurea"-k ematen duen inpresioa⁷¹, eta "agurmaria"-k⁷² eta "Eliza ama sainduaren Aginduak" izenekoek⁷³, "Bekatu beniala barkatzeko gauzak" bezala defini daitekeenak⁷⁴, etab.

(69) Grafari dagokionez, halere, Elizaldek homogeneoago ematen duen arren, ez zaio zalantzarik falta grafemen erabilera (ikus Salaberri 1994, 14).

(70) Hari horretan, Beriainen katiximari falta zaizkion atalen erredakzioa Elizalderen obrarenetik ere ondoriozta liteke hein batean.

(71) Bitxikeria gehienak berdin agertzen dira testu bietan: ortografia kontuan ("Erreñua" bietan, nahiz eta Elizaldek aurrerago -17 or.- "erreynua" erabiliko duen), laguntzailea aditzari lotuta ("santificabedi", "etorribedi"...), etc. Aldaketarik egiten duenean ere, Elizalde ez doa urrutiegira (Beriainen "gure egun orosco oguia emandraçaguzu egun" jesulagunak "emandaza-guzu egu gueuren egunorosco oguia" bezala aurkezten du).

(72) Besteak beste, bietan agurtze-formula bera: "laungoycoac salvaça-yçala Maria" (Beriain, 1626, 85) eta "Jangoycoac salvazaizala Maria" (Elizalde, 1735, 5). Bada, halere, "otoyz eguiçu" (Beriain, *id.*), "otoiz eguinazu" (Elizalde, *id.*) bezalako desberdintasun bakanen bat

(73) Ez da falta araudi honetan ere Beriainenarekiko desberdintasunik eta Materrenarekiko hurbiltasunik, Elizaldek "Bigarrena, urtean bein verere confessaça" dioen tokian (1735, 9), utergarrak "Bigarrena urtean beyn gutianean confessaça" idazten baitu (1626, 89) eta Materrek "Bigarrena: Urthean behin bedere cofessa gaitecila" (1623, 9).

(74) Bestelako paralelismoak eta antzak gutxietsi gabe, bitxia da honako pasarte honetan gertatzen dena. Beriainek, eman dion izenburuari jarraiki ("Becatu venialea barçaçenda bedrazi gauza ohen bates"), instrumentala darabil bederatziz gauzen zehaztapenarekin ihardestean: "Lembicicoric Meza devociorequi ençuteas. / Bigarrena dignoro começaças. / Yrurgarrena laungoycoaren ytça enzuteas. / Laurgarrena Ypispicuaren bedeycioas...", 94-95 or.). Elizaldek, berriz, sozietiboa aukeratu du mezua adierazteko, betiere izenburuarekin bat eginez ("Becatu Venialea barçacenda bedraci gauza ebetatic, edoceinequi", 17 or.). Baina lehenengo "gauzak" berak traizionatzen du jesuita, aski garbi uzten baitu agerian Beriainena (edo harena bezalako beste batena; Materrenena, esaterako -167 or.-) erabili duela berea ontzeko orduan. Hau da, lehenengo "gauza" azaltzean Beriainen instrumentala erabiltzen du eta ez sozietiboa, testuaren logikak behar zuen bezala. Ègia da,

Nolanahi dela, ea horrek guztiak Beriainengandik Elizalderengainoko *tradizio-ferro* argi batez edota *mailegatze* hutsez edota bes-telako formulez mintzateko zilegitasun nahikorik emango lukeen izango litzateke ondoko galdera. Hain zuzen ere, funtsezko fede-aitorpen ezaguna den "kredoa" delakoari bagagozkio, gauzak ez lirateke hain aratzak. Zeren eta, hainbat eta hainbat arlotan, Elizalderen bertsioak kidetasun gehiago erakusten baitu 1614ko liburuaren azalean aurkitutakoarekin Beriainenarekin baino. Hori da, besteak beste, "[...] nondic etorrico baita ilen, eta vicien juzgazera" perpausaren kasua (6 or.): 1614koak "[...] nondic etorrico bayta [...] bitçien juzgatçe[...]" dioen bitartean (Irigaray 1963, 3. argazkia), Beriainenak (86 or.) "andic etorrico da vicien eta illen juzgaçera" dio eta Zannettorenak "andica etorricoda vicien eta hilen jusgacera" (Mitxelena 1964, 163).; Materrek ere azken hauen formula bezalakoa darabil: "handic ethorrico da hilen eta bicien iulgatcera" (Materre, 4 or.).

Horren guztiaren aurrean, bada, erraz asko planteza liteke ea, Beriainenaz gain edo gabe, 1614ko dotrinatxoa izan ote zuen Elizaldek erreferentzia nagusi gisa, hedapen aski zabala izandako testu batez mintza bailitezke agian harako dotrinatxo hark Beriainen formulekin eta Elizalderenekin erakusten dituen kidetasunak.

Edonola ere, testuen arteko kontrasteen hariak ez du ondorioak biribiltzeko leku larregirik uzten, izan ere, Elizalderen "Padecituzue Poncio Pilatoren manuaren azpian" esaldia bezalakoek (1735, 6) Zannettorenaren ildokoak baillrudikete ("Eta padecitu çuen Pontio Pilato manuaren azpian") edo, nahi bada, Materrerenarenak ("pairatu çuen Poncio Pilatusen manuaren azpian"), baina ez Beriainenarenak ("passatuçuen Passio dolorescoa, Poncio Pilato juezaren azpian") edo 1614koarenak ("passatuçuen [...] dolerezcoa Pilato juezaren az[...]").

dena den, logika fonetikoa behinik behin (esaldiak eskatzen zituen kasu-sintonia eta homofonia) aski asetuta geratzen zaiola belarriari, beste sozietibo batek ezkututzen baitu perpausoko nagusia izan behar zuen sozietiboa, aditz jokatu gabeari erantsi behar zitzaiona, alegia. Elizaldek papereratu behar (bide) zuen "Meza enzutearequi devocioarequi" esaldiaren kakofoniak Beriainen eredurantz makurtu zuen oharkabean, eta, azken batean, "Meza enzuteas devocioarequi" utzi zuen idatzirik.

Hori horrela, eta esku artean izan ditugun hainbat testuren arteko loturak zuzen bezain trinko azaldu zaizkigun arren, agerian da lan-hipotesiek nekez alhora dezaketela iturri (edo "tradizio") anitzen konbergentziaren posibilitatea, alderantziz baizik, zenbaitetan argitasun ez gutxi ekar bailezake baso lahartsu honetara testuak aurreko bertsiio desberdinen uztarketaren fruitu gisa kontsideratzetik abiatzeak.

Bibliografia

- Arana Martija, Jose Antonio, 1986, "Betolazaren *Doctrina Christiana*", (sarre-
ra eta edizio faksimila), *EuskeraXXXI*, 505-526.
- Argaignaratz, 1665, *Doctrina Christiana*, in *Devoten Breviariora*, Baiona (orain
Vinsonek 1910ean Chalon-sur-Saone-n argitaratu edizioaren faksimil-
lean: Donostia, 1978, 94-109).
- Berlain, Juan, 1621, *Tratado de como se ha de oyr Missa, escrito en
Romance, y Bascuence*, Iruñea.
- , 1626, *Doctrina Christiana*, Iruñea.
- Bonaparte, Louis-Lucien, 1869, *Le petit Catéchisme espagnol du P. Astete
traduit en trois dialectes basques: 1. aezcoan [...]; 2. salazarais [...]; 3.
roncalais [...]*, Londres.
- Elizalde, Francisco, 1735, *Apezendaco doctrina christiana uscaras*, Iruñea
(jatorrizko edizioaren faksimila in *FLV* 65, 1994, 41-65 or.).
- Ettxabe, Baltasar, 1607, *Discursos de la antigüedad de la lengua cantabra
Bascongada*, Mexiko.
- Ettxepare, Bernard, 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bordele.
- Gómez, Rikardo, 1991, "Erronkarierazko doctrina argitaragabe bat: edizioa
eta azterketa", in J. A. Lakarra (ed.): *Memoriae L. Mitxelena Magistri
Sacrum, Pars Prior*, Donostia, 375-426.
- Goñi Gaztambide, José, 1995, "Sancho de Elso y su Catecismo bilingüe:
nuevos datos", *FLV* 68, 7-21.
- Irigaray, Angel, 1963, "¿Se trata de la Doctrina de Sancho de Elso?",
Príncipe de Viana 92-93, 249-253.
- Jimeno Jurío, José María, 1988, "Juan de Beriain, escritor vasco de Navarra
(Uterga, c. 1566-1633)", *FLV* 52, 1988, 241-265.
- , 1997, *Navarra. Historia del euskera*, Tafalla.
- Julia, Dominique, 1997: 1998, "Lecturas y Contrarreforma", in G. Cavallo
eta R. Chartier: *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madril,
367-412.

- Kapanaga (= M. Ochoa de Capanaga), *Exposición breve de la Doctrina Christiana*, Bilbo, 1656.
- Kardaberaz, Agustín, c. 1760: 1974, *Cristiñau Doctrinea* (in *Obras Completas de Agustín de Kardaberaz*, I. tomoa, Bilbo, 397-455).
- , c. 1762: 1974, *Christauaren Doctrina* (in *Obras Completas de Agustín de Kardaberaz*, I. tomoa, Bilbo, 457-478).
- Lakarra, Joseba Andoni, 1986, "Burgosko 1747ko dotrina: I. Testua eta Oharrak", *ASJU* XX-2, 535-594.
- Leizarraga, Joanes, 1571: 1990, *ABC, edo Christinoen instruccioenea othoitz eguite formarequin*, Larroxa (orain Leizarragaren obra guztiak biltzen dituen edizioan: *Jesus Christ Gure launaren Testamentu Berria...*, Bilbo).
- Materre, Estebe, 1623, *Doctrina Christiana*, Bordele.
- Mitxelena, Luis, 1955: 1988, "La Doctrina Christiana de Betolaza (1596)", *ASJUII*, 43-60; orain L. Michelena: *Sobre historia de la lengua vasca*, Donostia, 824-837.
- , 1960, *Historia de la Literatura Vasca*, Madril.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, Madril.
- Oroz, Francisco J., 1980, "Vicisitudes de un Padrenuestro en vasco en el siglo XVII", *ASJU* 14, 1-23.
- Rementeria, J. M., 1975, "Euskal Kristau Ikasbideeen historia laburra", in Nimegako Katekesi Institutua: *Kristau Bidea*, Arantzazu, xvii-xxv.
- Resines, Luis, 1987, "Valoración catequética de la Doctrina Christiana de Juan Pérez de Betolaza", *BAP* XLIV-3/4, 533-542.
- , 1997, *La catequesis en España. Historia y textos*, Madril.
- Salaberri Muñoa, Patxi, 2004, "A. Kardaberaz eta J. A. Mogel: literatur bizkaieraren lehen uneak testuen argitan", *Egan* LVI-1/2: 89-107.
- , prentsan, "Labaienek eta Zannetok XVII. mendean argitaratu formulen karietara", in I. Laka eta B. Fernandez: *Andolin Eguzkitzaren omenez*.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi, 1994, "Elizalderen Apezendaco doctrina christiana uscaras", *FLV* 65, 7-38.
- Sarasola, Ibon, 1983, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* XVII, 69-212.
- Satrústegi, José María, 1990, "Texto vasco del Padrenuestro en versión del s. XVI", *FLV* 55, 37-47.
- , 1990, "El Credo en versión vasca del s. XVI", *FLV* 56, 205-228.
- , 1991, "El Avemaría y la Salve en un documento vasco del s. XVI", *FLV* 57, 107-129.